

загальної еволюції соціального життя і подружніх відносин і навзаєм – слов'янським матеріалом підкреслити загальну схему, дану згаданими дослідниками (І. Бахофеном, Д.Ф. Мак-Ленаном, Дж. Лебоком, Л. Морганом. – О.Ц.)" [5, с. 9]. Озброївшись методологічно і будучи готовим, застосовувати свої знання на практиці, вчений постав перед проблемою несистематизації величезного етнокультурного матеріалу. Ось як визначає процес добору матеріалу для досліджуваного М. Грушевський: "Треба вибирати тільки те, що безпосередньо служить до розуміння еволюції народного життя" [5, с. 20]. Він органічно поєднує метод генетичний і ретроспективний, що допомагає відтворити максимально повно яскраву колористику культурного явища чи обряду, традиції. З цього приводу він напише: "приходиться збирати найдрібніші звістки, натяки, випадкові подробиці... та доповняти їх щедро висновками ретроспективними з матеріалів пізніших... щоб зложити собі якийсь образ тутешніх обставин і загальної тутешньої еволюції тутешнього життя" [5, с. 48]. За пам'ятками культури вчений шукає соціальні відносини та інститути.

Другим етапом роботи є соціологічна "модернізація" теорій, концепцій українських вчених з огляду на нові досягнення європейської науки.

Прикладом такої взаємної співпраці може бути "теорія соціальних фактів" Е. Дюркгайма та М. Грушевського, який інакше трактує і соціальний факт, і його природу. "Приходиться вважати соціальні факти явищами дуже скомпільованими, які навіть витолкувати буває не легко... Все буде залишати сумнів: чи всі дані, які беруть участь в данім соціальному моменті, дійсно взяті на рахунок" [6, с. 17].

Власне, тому твердження Е. Дюркгайма про те, що "соціальні факти повинні пояснюватися іншими соціальними фактами" [6, с. 4], М. Грушевський доповнює внутрішніми і зовнішніми факторами, вказуючи на їх вплив та різноманітність. Крім того, поява нового соціологічного факту дає нову психологічну мотивацію, які, у свою чергу, породжує людина.

Ми отримуємо взаємодіючу систему впливу одних категорій на інші, і достеменно встановити, що було першим, практично неможливо, тому завдання науковця, виділити основне, побудувати базу, яка допускає можливість модифікацій, змін, експериментів. Саме таким науковцем з гнучкими методами роботи та енциклопедичною базою знань був М. Грушевський, який узагальнив, інтегрував, об'єднав дослідження і наукові здобутки та виробив власну методологію, оригінальний підхід до вивчення суспільства, його виникнення, закономірностей та розвитку і дії суспільних законів та адаптував світовий методологічний багаж для аналізу масиву української культури, крім того, методи досить універсальні і завдяки цьому його наукові праці не втрачають актуальності до сьогодні.

1. Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк-Мюнхен. – 1996. – № 1-2;
2. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917;
3. Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння // Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. – К., 1918; 4. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т. – Нью-Йорк, 1957. – Т. 4; 5. Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. – Відень, 1921;
6. Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський // Український історик. – Нью-Йорк-Мюнхен. – 1966. – № 1-2.

Надійшла до редколегії 25.09.06

М. Чорна, асп.

КОЗАК МАМАЙ ЯК УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ГЕРОЙ ТА ПЕРШОПРЕДОК МІФІЧНОГО ЧАСУ

Здійснено історико-генетичний та історико-типологічний аналіз міфічних основ центрального образу української народної картини "Козак-Мамай" у контексті української міфології та світової сакральної іконографії, що дозволяє відтворити чимало особливих зв'язків між фольклорними образами запорозьких козаків та міфічними уявленнями про культурних героїв та першопредків міфічного "первісного часу". Висунуто гіпотезу щодо генези та функцій популярних теорій української традиційної культури – картин "Козак-Мамай".

A historical-genetic and a historical-typological analysis of the mythical background of the central figure of Ukrainian folk painting "Cossack-Mamai" in the context of Ukrainian mythology and world sacred iconography, and that helps us to reconstruct some specific correlations between the folk images of Zaporozhe Cossacks and the mythical idea of a Culture hero of the Dream time, which has been ignored till now by the official science. The research advances a hypothesis of the genesis and functions of this popular piece of Ukrainian traditional culture – the folk paintings "Cossack Mamai".

У філософії релігії існує поняття первісної Традиції, яка виявляє загальний, космічний зміст світобудови і містить мудрість, більшу за будь-яке земне, людське знання. В історичному розвитку Традиція виявляє себе в тих чи інших конкретних етнокультурних формах. "Традиційною цивілізацією ми називаємо цивілізацію, яка ґрунтується на принципах у прямому сенсі цього слова, тобто таку, в якій духовний порядок панує над усім іншим, де все прямо чи опосередковано від нього залежить, де як наука, так і суспільні інститути є лише минулим, другорядним, несамодостатнім додатком до суто духовних ідей" [12, с. 150].

Українською етнокультурною формою вияву Традиції була Запорозька Січ, – чи не остання традиційна цивілізація на теренах Європи. Українці називали Запорозжя Палестиною, тобто землею обітованою, запорозжів асоціювали із лицарями міфічних часів, а в їх поверненні вбачали повернення до "золотого віку" і відновлення справедливості.

На сучасному етапі дослідження традиції (фольклористика, історія, етнологія, релігієзнавство тощо) виникає нагальна потреба у зміщенні акцентів з описовості та збиральництва на аналіз та інтерпретацію шарів змісту. Актуальність запропонованої розвідки полягає в перегляді чільних наукових уявлень про традиційну культуру запорозьких козаків як випадково сформованої спільноти та ствердженні глибокого міфологічного підґрунтя образу запорозького козака в його народному потрактуванні.

Метою розвідки є виявлення архаїчних елементів у структурі образу запорозького козака загалом і центрального образу народної картини "Козак-Мамай" зокрема, та аналіз спадкоємності традицій формування образу героя в народному світогляді.

Ступінь розробленості цієї теми є дуже низьким. Окремі роботи були присвячені описові української народної картини "Козак-Мамай" [3; 6; 9], проте ґрунтовний мистецтвознавчий аналіз було проведено лише П. Біле-

цьким [2], водночас фольклорно-міфологічні елементи образу й досі лишаються поза увагою науковців.

Для початку варто розглянути поняття "культурний герой", "першопредок" та "міфічний час".

Культурний герой (англ. Culture hero, нім. Heilbringer) – це міфічний персонаж, який бере участь у творенні світобудови у міфічний час, у "добу сновидінь". Він може здобувати необхідні для життєдіяльності людей речі, брати участь у впорядкуванні світу в ролі деміурга і першопредка, інколи бореться з різними стихійними хаотичними силами, які намагаються порушити встановлений порядок [13]. Ці сили можуть мати вигляд чудовиськ, демонів, чужинців. "Культурний герой отримує "богатирську" місію охорони від чудовиськ місця перебування людей... Образ культурного героя досить архаїчний і тому виявляє своєрідний ідеологічний синкретизм, є прикладом неподільності мистецтва і релігії. Цей образ не обов'язково сакралізований і співвідноситься з різними категоріями духів і видатними історичними постатями минулого. Таким чином, культурні герої відрізняються від справжніх богів, але водночас підкреслюється їхня вага і магічна сила" [2, с. 26]. образу козака в українському фольклорі властива більшість вищезгаданих функцій і певні риси *трикстера*, який був частиною образу культурного героя на ранньому етапі.

Першопредки у міфології – персонажі доби творення світобудови ("міфічний час", "час сновидінь"), пов'язані з походженням людей; вони є центральними образами космогонічних та антропогонічних міфів. Серед них виділяють тотемних першопредків – прабатьків людської родової групи (роду, фратрії, племені тощо). Першопредком – культурним героєм у деяких міфологіях виступає перший цар, від якого, за міфологічними уявленнями, походить певний народ. Першопредками часто виступають племена антропоморфних істот міфічного часу, які представляють попереднє покоління людей, перший народ. Вони вирізняються довгим життям (надприродно тривалим), войовничістю та іншими особливими якостями, як то тератологічні риси, двостатьовість тощо. Першопредки згодом іноді трансформуються в епічних героїв, як, зокрема, у випадку з народними уявленнями про українських запорозьких козаків. Такі герої, якщо й змушені за певних обставин залишити рідні їм землю та народ, за фольклорним баченням, обов'язково повернуться перед кінцем світу (що ілюструє переважна більшість есхатологічних міфів), щоб урятувати свій народ та повернути його до первісної "золотої доби" (мотив "ностальгії за раєм").

Міфічний час ("золота доба", "доба сновидінь", "початковий час", "прачас" (нім. Ur-Zeit)) – це час, який існував до емпіричного (історичного) "профанного" часу. Зміни, які відбулися в історичний профанний час (здобутки військової, магічної справ, формування соціальних інститутів тощо), проєкцію відносять до міфічного часу, зводяться до його одноразових актів творення. Але міфічний час є універсальним джерелом не лише причин, архетипічних першообразів, але й магічних духовних сил, які, активізовані ритуалами, що інсценізують події міфічної доби, продовжують підтримувати встановлений порядок у природі і суспільстві. Ця якість міфічного часу особливо важлива у нашому випадку, оскільки зображений на українській народній картині "Козак – Мамай" образ пов'язаний із виконанням ритуалів, що відтворюють події міфічної доби, на що вказують світове дерево, світова гора (курган), спис як axis mundi та кінь як медіатор.

Козак Мамай пов'язаний із міфічними образами культурного героя та першопредка у два способи: пер-

ший зв'язок простежується за допомогою аналізу власне козацького фольклорного матеріалу та легенд і переказів про запорозьких козаків, де він виявляється найчіткіше; другий зв'язок із культурним героєм та першопредком вимальовується у фольклорній етимології імені "Мамай".

Аналіз власне козацького фольклорного матеріалу та легенд і переказів про запорозьких козаків виявив також два генетичні зв'язки, що представляють, умовно кажучи, язичницьку і християнську версії походження козацтва. Язичницька версія відтворена в етіологічних легендах про запорозьких козаків, в яких запорожці змальовані то козарами ("Старі Кодаки"), то нащадками веленів ("Велені"), то чорногорами ("Чорногори-запорожці"), то маленькими дітьми ("Запорожці – із маленьких дітей") тощо. Та найчастіше фольклорні джерела описують їх як велетнів, богатирів, характерників, як окремих перший народ, що жив у "давні-давні часи" в умовах "раю". Так, наприклад, описує легенда козацької землі: "... Привілля так уже привілля! Тепер такого нема. Бджоли тієї, так батечки мої!.. Такі дерева, трави! Звіра – і не пройдеш! Мед і по пасіках, і по землянках так і стояв у липовниках... Скільки хочеш, стільки й бери. ... Трава така, як ліс стоїть" ("Велике привілля") [8, с. 51]. Це надзвичайно нагадує "первісний рай" та казкові чарівні країни, де "молочні ріки". Що ж до споріднених функцій козаків та першопредків і культурних героїв, то, на нашу думку, варто зазначити таке: за багатьма фольклорними джерелами, українці – "народ козаків" – беруть свій початок від запорожців як народу велетнів давніх часів (функція родового предка); також запорожці були основними охоронцями народу від чужинців та чудовиськ ("Про Змія-Змієвища і гадів хортицьких") (функція тератоборця, "богатирська місія"). Що ж до особливих рис, які вирізняють першопредка і культурного героя, то вони також у великій кількості виявляються у фольклорних описах запорозьких козаків. Так, наприклад, 1) надзвичайна фізична й магічна сила: "Колись давно, дуже давно, понаходили в ці краї, звідки – ніхто не знає, здоровенні люди, в косовий сажень. Лицарі, чи що..." ("Перші запорожці біля Капулівки") [8, с. 50]; "Запорожці – то народ був старинний, великий зростом, дужий, не нам рівня..." ("Життя і звичаї козаків") [8, с. 52]; "Запорожці – то народ вихватний, на всякі діла здатний. Інші такі були, що й грамоти не вчилися, а читати так добре читали, що й учений так не прочитає... Були такі, що як дихне, то піп із причастям і впаде. Сила страшена була! А воювали вони так. Стануть було, а проти них двадцять ворожих полків вийдуть. То полки самі себе поріжуть... а запорожцям байдуже!... А це все від того, що знаючий народ був" ("Запорозька вдача") [8, с. 59]; "Запорожці богатирі були – земля не держала! У нього, у того запорожця, сім пудів голова! А вуса в нього такі, що як візьме було він їх у руки та як розправить одного туди, а другого сюди, то і в двері не влізе, хоч би ті двері були такі, що через них і тройка коней з возом проскочила б" ("Богатирі") [8, с. 59]. 2) Довголіття: "Ні, тепер не живуть так довго люди на світі, як колись жили!.. Жило три запорожці: дід, син дідів і внук – усі троє білі, як сніг. Дідові, кажуть, було сто тридцять, синові сто десять, а внукові під дев'яносто літ. ... Старий дід, дарма що дожив до ста тридцяти років, був з виду червоний, як буряк, при своєму розумові..." ("Довголіття запорожців") [8, с. 60]; "Писар Попович і тоді (через 200 років – М.Ч.) був ще живий, бо був же характерник. Було щодесять літ тхозна-куди пропадав, а там через місяць і прийде – такий гладкий і помолодшає. Стануть козаки його розпитувать, куди ходив, де був, то він їм і

каже: "Ходив напитись живої води" ("Перші запорожці біля Капулівки") [8, с. 50]. Тератологічність запорожців виявляється в поширених легендах і переказах про запорозьке характерництво, де описується козацьке переверництво ("Прикинувся вовком", "Як Сірко переміг татар" тощо), а двостатевість-андрогінність запорожців можна вбачати в обітницях безшлюбності основного війська та духовних практиках, що мали на меті повернути людину до первісного стану досконалості і повноти, яка і полягає у відновленні андрогінності ("внутрішня метафізика", "внутрішнє роблення" [1]).

Християнська версія зв'язку запорозьких козаків із культурними героями та першопредками полягає в їх міфічному походженні від святих воїнів і приналежності до війська Христового. Подібно до всіх лицарських чернецьких орденів Західної церкви, запорожцям патрунували св. Михайл і св. Георгій (Юрій) як родоначальники лицарства, "земного образу ангельського воїнства" (Й. Хейзінга). За християнськими і мусульманськими переказами, святий Георгій – воїн-мученик, якого фольклорна традиція пов'язує із язичницькою весняною скотарською обрядовістю, почасти із землеробськими обрядами та з мотивом драконоборства. Св. Георгій належить до переліку християнських мучеників військового стану, таких як Д. Солунський, Ф. Стратілат, Маврикій та ін., які після набуття християнством статусу державної релігії отримали функції небесних патронів "Христового війська" й інтерпретувались як ідеальні воїни. Риси справжнього аристократа перетворили Георгія (Юрія) на зразок кастової честі: у Візантії – військової знаті, у слов'ян – князів, у Західній Європі – лицарів. У слов'янському фольклорі святий Георгій постає таємничим володарем вовків, яких інколи називають його "псами" і "хортами" [7, 1, с. 274]. Цікаво те, що, можливо, існує певний зв'язок між назвою острова, на якому базувалась Січ за часів свого розквіту, і її святим патроном ("Як Юр'ів хорт островом став").

Д. Яворницький наводить свідчення А. Русова, який бачив стару церкву в с. Афанасьєвка із "дуже тонким і мистецьким письмом" іконостасу, у центрі якого зображено було Господа Вседержителя, а за престолом його праворуч архангела Гавриїла та ліворуч архангела Михайла, і обидва ці начальники небесних сил змальовані у вигляді запорожців, що, на думку історика, "виявляє високе усвідомлення себе запорожцями як всесвітніх лицарів на морі і на суходолі, гідних охороняти престол Господа Вседержителя..." [11, с. 101].

Що ж до зв'язку слова "Мамай" як імені чи фольклорного етноніму, варто, на нашу думку, зазначити наступне. Козак, зображений на картині, має спільне ім'я із кам'яними скульптурами євразійських степів, адже основне значення слова *мамай* – "кам'яна статуя в степу". Декілька типів кам'яних скульптур середньовічних кочовиків Центральної Азії є надзвичайно подібними до образу Мамаєвої української народної картини, бо зображають людину, ймовірно, чоловічої статі, яка сидить зі схрещеними ногами і тримає у руках чашу або ріг. Українська народна традиція називає всі типи степових кам'яних скульптур "мамаями". Їх походження фольклорна традиція пояснює по-різному, але кількісно домінує мотив першого народу, першопредків міфічних часів, які прогнівили Бога (мотив гріхопадіння), були покарані, але мають можливість у майбутньому ожити (мотив повернення померлих предків): "Кам'яні баби, кажуть, були колись такими ж людьми, як і ми, але покаміяли. ...Бог створив людей раніше сонця, і жили вони в темряві... Але ось явилось сонце. Люди сполошилися і, щоб спекатися сонця, почали виходжати на високі мо-

гили і плювати на нього. Бог прокляв за це людей – і вони, де стояли, там і скаміяли. Та в цих скаміялих людей, кажуть, є надія знову перетворитися, зробитися живими... ("Божа покара") [8, с. 23]; "Кам'яні баби – то люди колись були. Їх одні звали великодонами, а інші веленями. Це, кажуть, був превеликий народ, і жив він до створення сонця. Як послав Господь сонце, стали великодони виходити на могили, стали плювати на нього. Господь розгнівався і прокляв їх. З того часу вони зменшилися і покаміяли..." ("Кам'яні баби") [8, с. 23]; "А мамаїв на могилах понаставляли татари. Вони всі стояли обличчям на схід сонця. Це були їх боги або сторожі. Стояли мамаї тільки на великих могилах..." ("Сторожі на могилах") [8, с. 22]. Тобто, очевидним є зв'язок мамаїв – кам'яних бабів із першопредками як прямо через міфічні уявлення про їх походження, так і опосередковано – через розташування на могилах як богів, сторожів і померлих предків.

За етнологічними, археологічними та історичними даними, так звані "мамаї" – це давні кам'яні ідоли-скульптури, що їх ставили на межі, на могилах, під деревом, і які уособлювали духа-покровителя певної території чи першопредка роду. В українському фольклорі збереглися згадки про зв'язок цих скульптур із межею (географічною чи міфопоетичною) і першопредками. Біля таких скульптур приносились жертви зображеним духам, і з часом кам'яні ідоли перетворились на вівтарі, перебравши на себе відповідні функції світового дерева [14].

Існує багато прикладів поєднання в одному міфологічному образі функцій першопредка та охоронця скарбів, до того ж, що особливо цікаво у контексті нашого дослідження у зв'язку із ймовірністю культурного впливу, чимало з них мають надзвичайну іконографічну подібність до українського козака Мамаєва.

Деякі з них належать до міфології монгольських (передусім бурят) та окремих тюркомовних народів (алтайців та тувинців) і мають прикладку "бабай", себто "дід", "батьошка". Наприклад, Буха-Нойон Бабай ("бик пан батьошка") – тотемний першопредок бурят, чи Хухедей-мерген ("небесний стрілець") – громовержець, першопредок, мисливське та військово божество, охоронець громових стріл. "В епосі та шаманських текстах бурят Хухедей-мергена називають бабаєм ("батьошкою")" [2, 609]. Також цікаво й те, що ці першопредки та охоронці скарбів у міфології монголів і тюркомовних народів виступають почасти і мисливськими та військовими божествами, а ці функції є і у відповідних божеств германо-скандинавської та кельтської міфології, які мають надзвичайну іконографічну подібність до українського Мамаєва, як то Один та Цернунн.

Бога кельтів Галії Кернунна ("Рогатого") зображали у буддійській позі, зі схрещеними ногами, як і Мамаєва, з розведеними навсібіч руками, в оточенні тварин (бика, оленя, змії). На деяких зображеннях у руках він тримав мішок, – згадаймо гаманець у руках Мамаєва, – з якого сипались різні дрібні предмети; вважають, що рогаті тварини і роги самого бога символізують місяць у нічному небі і похмурі підземне царство, що містить численні коштовності і навіть ховає джерело життя. Відтак Кернунн стає не лише богом потойбіччя, але й охоронцем джерела життя, що особливо цікаво в контексті нашого дослідження. Цезар називає Кернунна *Dis Pater* і говорить, що, на думку друїдів, галли народились від нього [5, с. 222], тобто, він чітко виявляє якості бога-деміурга та першопредка. Цікаво і те, що інколи його ототожнюють з Єзусом [2, с. 617] – богом війни кельтів Галії, який потребував жертв, принесених йому шляхом повшання на дереві, найчастіше на дубі як свя-

щенному дереві друїдів. Єзуса зображали біля дерева із сокирою в руці, ймовірно, у процесі виконання друїдичного ритуалу [1, с. 430]. Варто згадати зображення на скелі у м. Буша – рельєф, який, на думку істориків та археологів, відтворює певний магічний ритуал давніх українців. Збіги у кельтській та давньоукраїнській іконографіях полягають в наявності у композиціях світового (священного) дерева, перед яким виконується ритуал, у присутності оленя, коли йдеться про подібності рельєфів із зображенням Кернунна та рельєфу у м. Буша, та в однаковому положенні тіла, подібних атрибутах і присутності тварин, коли йдеться про спільності зображення Кернунна і козака Мамаю. До того ж, простежується певна подібність і у функціях цих образів – обидва можуть виступати в ролі першопредка, воїна (мисливця) та охоронця скарбів (джерела життя).

Більшість дослідників стверджують, що козак Мамай – це "узагальнено-збірний образ українського козацтва", "надіндивідуальний первообраз-архетип" [3, с. 103], "народний ідеал захисника свободи" [6, с. 251]. Можна стверджувати, що козак перебуває в сакральному часопросторі, на що вказує поєднання основних еквівалентів вісі світу (дерева, списа, гори) з медіатором (конем). Відтак сам образ козака може мати спільні зі світовим деревом функції (як спис і гора) в якості "світової людини", першопредка, культурного героя, адже дослідниками припускається можливість відображення в

культурних героях історичного елемента – спогадів про видатних лідерів і шаманів.

Наступним етапом дослідження є палеографічний аналіз написів на картині "Козак-Мамай" та з'ясування генези й часу виникнення складових формантів тексту.

Насамкінець варто нагадати й той факт, що із запорожцями український народ до кінця ХХ ст. (можливо, подекуди й досі) пов'язував своє походження, свої традиції, а в їх поверненні вбачали порятунк та відновлення первісного світового порядку: "Запорожців не зігнали з Січі, а вони самі пішли кудись на райські острови. Там і живуть. А перед кінцем світу знову прийдуть і знову своє відшукають" [8, с. 59].

1. Багдасаров Р.В. Земний образ ангельського воїнства. Запорізька Січ як православний лицарський орден // Людина і світ. – 1997. – №3;
2. Белецкий П.А. Украинские народные картины XVII-XVIII столетий ("Козак-Мамай"). – Автореф. дис. ... канд. искусствовед. – К., 1961;
3. Бушак С. Козак Мамай – особа і образ // Українознавство – 2004. – К., 2003. – С. 102-110;
4. Генон Р. Символика креста. – М., 2004;
5. Карсавин Л.П. Римская империя, христианство и варвары. – СПб.: Алетейя, 2003;
6. Логвин Г.Н. Украинское искусство X-XVII вв. – М., 1963;
7. Мифы народов мира. Энциклопедия. – М., 2000;
8. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряни. – К., 1990;
9. Шероцкий К. Живописное убранство украинского дома в его прошлом и настоящем // Искусство в Южной России. – К., 1913. – №6;
10. Шукуров Ш. Искусство средневекового Ирана. Формирование принципов изобразительности. – М., 1989;
11. Яворницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К., 1995;
12. Guénon R. Orient et Occident. 2ed. – P., 1947;
13. Thompson S. Motif – index of folk – literature. – v.1-6, Bloomington, 1955;
14. Trumbull H. Clay. The Threshold Covenant. – Kirkwood, 2000 (originally published Edinburgh, T&T.Clark, 1896).

Надійшла до редколегії 25.09.06